

ЗАМІТКИ

Русь у двох візантійських пророцтвах X ст.

Війни з русами сформували у візантійській літературі стереотипний образ північних сусідів, форми репрезентації котрого присутні в різних жанрах: від збірань загадок, військових трактатів і лексиконів до есхатологічних візій. Останні пропонують, так би мовити, пам'ять довгої тривалості. Зважаючи на багату есхатологічну традицію, реновація якої набуває популярності ближче до кінця X ст., міцність утримання імені русів у цьому дискурсі не може не вражати. Навіть уже після того, як християнська Русь не становила небезпеки для Константинополя, цей дискурс дуже повільно піддавався змінам. Нижче зупинюся лише на двох таких прикладах, котрі чудово ілюструють, як книжні есхатологічні очікування раптово проникли в «колективну пам'ять».

У *Житії* Андрія Юродивого міститься напрочуд детальне провіщення святого стосовно кінця світу, де з-поміж інших драматичних подробиць ідеться також про «світловолосий народ», прихід котрого є провісником апокаліпсису¹. Якщо константинопольське походження пам'ятки нині не викликає заперечень, то дата її написання залишається дискусійною. Леннарт Ріден, що підготував критичне видання *Житія*, неодноразово виступав за пізнє датування, а саме — між 950 та 959 рр.² Натомість Сиріл Манго вважає, що воно могло бути складене набагато раніше, починаючи вже від 650 р., але до 959 р. Загалом дослідник вірить у те, що *Житіє* було написане за першого правління Юстиніана II, тобто між 680 і 695 рр.³ Не зупиняючись тут на перебігу цієї дискусії, відзначу лише, що найраніший рукопис *Житія* датується не раніше другої половини X — початку XI ст.⁴ Останнє мало впливає на визначення датування, адже надійних аргументів як таких, на жаль, немає. Наприклад, Манго навів ряд міркувань стосовно того, що складення «апокаліпсису» *Житія* можна датувати як після 807 р., так і набагато раніше — між 674–678 рр.⁵ Утім усі вони, як визнає й сам учений, не зовсім певні. Уже після того, як Александр Каждан піддав сумніву всі інші аргументи на користь раннього датування *Житія*, пізня дата його написання почала виглядати більш переконливою⁶. Хоча слід допускати можливість також компромісної версії походження цього тексту: *Житіє* таки було складене наприкінці VII ст., як твердить Манго, але пізніше (за припущенням Джона Вортлі — після 920 р.⁷) набуло цілком іншої форми; іншими словами, було відредаговане ближче до середини X ст. Можливо, це пояснює, чому перипетії «апокаліпсису»

відбивають історичне тло, яке більше тяжіє до раннього датування, ніж до пізнього. Але щодо цього можна вказати й іншу вагому причину: текст містить чимало запозичень із видіння Даниїла⁸. Як побачимо пізніше, це призвело до певних виправлень, що читаються в одному з рукописів *Житія*. Як проникливо зауважив Манго, єдине повідомлення в «апокаліпсисі» *Житія* про «світловолосий народ» належить до діянь одного з візантійських імператорів на Заході⁹.

Отже, подібно до апокаліпсису Даниїла, «світловолосим народом» тут виступають «германці»¹⁰. Зате на самому початку апокаліпсису супроти Константинополя діють не названі на ім'я народи:

Благословенний муж відповів: «Про наше місто ти будеш знати наступне: до самого кінця жоден народ в ніякому разі не ввійде і не захопить його, бо воно було віддане Матері Божій, і ніхто не вихопить з її рук. Багато народів нападуть на його стіни і зламають собі роги, ховаючи свій сором, отримають від нього дари і багатство»¹¹.

А що їх анонімність мало вписується в популярну тенденцію впродовж X ст. вбачати в них русів, то, на думку Манго, це говорить про те, що *Житіє* було написане задовго до часу походів русів на Константинополь і не містить алюзію на такі ворожі акції північних сусідів¹². Попри те, що подібне замовчування виглядає дивним (якщо вірити в датування *Житія* 950-ми рр.), усе ж брак якоїсь асоціації з русами не може виступати надійною ознакою датування. Однак надзвичайно важливо, що відсутність імені русів як «народу» пророцтва насторожила вже одного з середньовічних переписувачів *Житія*. Він, власне, вирішив додати окрему схолію, яка мала на меті докладно розтлумачити слова джерела. Із-поміж значної кількості рукописів, в яких дійшло *Житіє*, схолія міститься лише в так званій інтерпольованій його версії, котра представлена двома рукописами: *cod. Athens*, 2419 (датується близько 1293 р.: у класифікації Л. Рідена — К) і *cod. Vat. gr.* 2010 (XII ст.: за стеммою Л. Рідена — С¹³):

λόγος δέ τις φέρεται εἰσέναι τὸ ἔθνος τῶν Ἀγαρηνῶν καὶ ἰκανὰ πλήθη τῆ μαχαίρα αὐτῶν κατασφάζουσιν. ἐγὼ δέ φημι ὅτι καὶ τὸ ξανθὸν γένος εἰσελεύσεται, οὗτινος ἢ προσηγορία πρόκειται ἐν ἑπτακαίδεκάτῳ στοιχείῳ τῶν εἴκοσι τεσσάρων στοιχείων ἀνακεφαλαιουμένων. ἀλλ' εἰσελεύσονται μὲν καὶ τὰ κῶλα τῶν ἀμαρτωλῶν ἐπ' ἑδάφους καταστράψουσιν, οὐαὶ δὲ αὐτοῖς ἀπὸ τῶν δύο ὀρηκῶν (ὀρητίγγων Κ), ὧν αἱ ῥομφαῖαι αὔρα καὶ ὡς ὄξεϊα δρεπάνῳ πυρὸν ἐν θέρει συντέμνουσα (συγκόπτουσα). οὐ γὰρ μὴ εἰς τὰ ὀπίσω ἀνθυποστρέψουσιν οὐκέτι οὐδ' οὐ μὴ ἐνταῦθα καταλειφθήσονται¹⁴.

Ідеться про те, що народ Агарян увійде і вб'є великі натовпи своїми мечами; і я кажу, що світловолосий народ також увійде, народ ім'я котрого знаходиться [тобто, починається] на 17 з 24 букв алфавіту. Вони дійсно прийдуть і розсіють на землі кістки грішників, але горе їм від двох пагонів, чії мечі розріжуть їх як гострий серп рубає пшеницю влітку. Так, вони не повернуться додому і ніхто з них не залишиться тут.

Хоча пояснення цієї візії святого читається в обох рукописах, дальше уточнення стосовно них міститься лише в *cod. Athens*, 2419. Мабуть, писцю видалося дещо неоднозначним саме таке тлумачення і він додав свій запис на берегах рукопису:

τὸ παρὸν δέκατον ἑβδομον στοιχεῖον ὅπερ λέγεται ἐνταῦθα ἔστι τὸ ρ, καὶ δηλοῖ τοὺς Ῥῶς, ἤγουν τοὺς Ῥούσους...¹⁵.

17-та буква, згадана там, є *rho* і вона означає *Rhos*, тобто русів...

Передусім виникає питання, коли ж написано ці схолію та маргіналію? Як добре відомо, *cod. Athens*, 2419 був переписаний монахом Паїсієм близько 1293 р. і дуже ймовірно, що саме він став автором маргіналії, в якій намагався ще раз прояснити зміст схолії¹⁶. Позаяк ім'я цього «народу» в останній прямо названо не було, Паїсій, вочевидь, вирішив розшифрувати напевне, хто саме був тим «світловолосим народом». Звідси, можна не сумніватися в тому, що схолія була вже у протографі рукопису, який переписав Паїсій, адже, власне, його маргіналія пропонує коментар саме до неї, а не до іншого фрагмента *Жумія*¹⁷. Щодо схолії, то вже Манго зауважив дещо невдало обране інтерполятором слово εἰσελεύσεται, котре може виходити за межі змісту слів святого¹⁸. Ані араби, ані руси так зрештою й не «ввійшли» до міста, тому, імовірно, переписувач вкладав у нього інше значення, як-от «підійти» до Константинополя чи «розміститися поряд» із містом тощо¹⁹. На думку дослідника, схолія містить подробиці, які вказують на кампанію русів 941 р. Але чи так це? За схолією супроти русів виступили два стратиги («пагони»). Натомість усі відомі візантійські тексти про похід 941 р., зокрема й агіографічні, як-от *Жуміє* Василя Нового, указують на трьох стратигів, котрі перемогли русів у битвах на морі та на суходолі²⁰. Хоча імена цих стратигів у текстах різняться, але показово, що кількість їх залишалася сталою²¹. З одного боку, наявність саме двох «пагонів» говорить про те, що переписувач не користувався візантійськими хроніками чи навіть агіографічними текстами, в яких ішлося про похід русів²². А з іншого — говорить про усне походження його інформації. Як вихід, Манго припускає, що казус зі зменшенням кількості стратигів можна пояснити стрімким забуття одного з них²³. Утім, настільки тотальне забуття виглядає дуже проблемним. Ані про діяння патрикія Феофана, який, власне, переміг флот русів на морі, ані, тим більше, про перемогу над ними Іоанна Куркуаса не забували в Константинополі²⁴. Попри немилість, в яку потрапили обидва невдовзі після походу русів, усе ж їхні імена було складно просто викреслити. Зрештою, як бачимо з візантійських хронік, цього ніхто й не мав наміру робити. Чого б це переписувач *Жумія* мав іти саме цим «тоталітарним» шляхом? Здається, варто облишити припущення Манго та розглянути іншу можливість. Як видається, ніщо не вказує на те, що зменшення кількості стратигів — це якась

маніпуляція пізнішого переписувача. Ба більше, указівка на двох стратигів, здається, відображає події іншого конфлікту: війни русів Святослава Хороброго з Іоанном Цимісієм у 970 р. За словами Лева Диякона, командування у цій кампанії було доручене саме двом стратигам: магістру Варді Скліру і стратопедарху патрикію Петру²⁵. Вони впоралися із завданням, відкинувши війська русів та їхніх союзників (угрів і печенігів) від Адріанополя. Цей успіх був з ентузіазмом сприйнятий у Константинополі, де розуміли справжню катастрофу, якої зазнали руси на полі битви²⁶. Схоже, подібні уявлення справили свій вплив і на переписувача *Життя*. Додаючи двох стратигів до кампанії проти русів, він не оминув фатальні наслідки останньої для них. Примітно, що наближення війська Святослава Хороброго влітку 970 р. стимулювало есхатологічні очікування та змогло актуалізувати видіння святого, одне з котрих було так вдало роз'яснене автором цієї схолії.

Як проявляють себе різні форми пам'яті, перемішані з есхатологічними візіями, пізніше, коли відлуння минулих походів русів пригасло, а християнська Русь, за поодиноким винятком у вигляді війни 1043 р., уже не представляла небезпеки для Константинополя? В одній колекції візантійських астрологічних трактатів, яка дійшла до нас лише в пізньому кодексі *Ambr. A 56 suppl.* (близько 1542 р.), міститься короткий «бронтологій», свого часу опублікований у серії *Catalogue Codicum Astrologorum Graecorum*²⁷. Цей текст, як і багато інших, складених у рамках такого специфічного жанру візантійського літератури, довгий час приписувався імператорові Леву VI Мудрому, але, очевидно, для цього немає достатніх підстав²⁸. Мабуть, асоціація з його іменем виникла не стільки через віру переписувачів у давність тексту, як через наявність у ньому стереотипних образів і великої кількості пророцтв, що традиційно в пізній візантійській традиції приписувалися згаданому імператорові. Тема нападу варварів, війни з ними, грабунків та нищення ними всього живого — одна з найзатребуваніших у цих текстах²⁹. Тут минулі та сучасні образи настільки змішалися, що напрочуд складно визначити їх походження й мінливе історичне тло. Наприклад, серед передбачень, виокремлених для знаку Діви (Ἐάν <ἐν> Παρθένῳ ζῳδίῳ βροντήσῃ), ідеться про один із таких нападів варварів (πᾶς δόλος βαρβάρων ἀνίσχυρος ἔσται), що завершиться цілковитою катастрофою³⁰.

Алюзію на напад русів на Константинополь у 941 р. в нещасливому поході варварів із цього пророцтва першим побачив Франц Кюмон³¹. Попри те, що далі свого припущення дослідник не пішов, його здогад, схоже, так і не було зауважено. Адже, коментуючи зміст цього трактату, Дюла Моравчик зовсім не згадує про спостереження Ф. Кюмона³². Натомість М.В. Бібіков вважає цю алюзію досить невиразною, але, схоже, схильний прийняти здогад

бельгійського вченого, оскільки все ж умістив цей астрологічний твір до корпусу візантійських джерел з історії Русі³³. Аналізуючи вказані слова трактату бачимо, що таке метафоричне падіння цих варварів «як трава в полі» біля Халкедона (καὶ ἐν Χαλκηδόνι πεσοῦνται παμπληθὸν ὡς χόρτος τοῦ ἀγροῦ) дуже добре узгоджується з візантійськими повідомленнями про напад русів 941 р. За *Житієм* Василя Нового, вони спалили все узбережжя навколо Боспору, а досить чисельні групи їх, унаслідок хаосу після поразки на морі частини флоту, опинилися у Вітинії, де грабували впродовж тривалого часу³⁴. Завдяки старанню магістра Іоанна Куркуаса, руси врешті-решт із великими втратами залишили вітинський берег — «Халкедон» із пророцтва астрологічного трактату. Мабуть, це передбачення, зроблене вже заднім числом, мало ґрунтуватися на популярній константинопольській версії обставин поразки русів у 941 р. Як можна бачити стосовно Лева Диякона, у Константинополі навіть п'ятдесят років потому не забували про відбиття нападу русів 941 р.³⁵ Імовірно, цьому сприяли декілька факторів. Передовсім нещасливий поворот у відносинах Іоанна I Цимісхія з русами Святослава, що призвів до конфлікту, який, своєю чергою, актуалізував попередні страхи. З іншого боку, руси, як нові союзники та найманці імператора Василя II, також не викликали особливої симпатії в Константинополі. Звідки зовсім не безпідставним було тривале утримання в «колективній пам'яті» минулої перемоги над русами Ігоря, що, власне, і репрезентується в астрологічному трактаті. Наскільки віддаленою виглядає ця форма пам'яті від часу написання твору?

Погляньмо на декілька датуючих ознак цього тексту. Наприклад, використання певних етнонімів, а саме «кумани». Так, в одному з передбачень ідеться, що «Куманія та Аланія опиняться без правителів» (Κομανία καὶ Ἀλανία ἀβασιλευτοὶ ἔσονται)³⁶. Ураховуючи те, що вживання етноніма «кумани» у візантійській літературі тяжіє до кінця XI ст., очевидно, трактат у тому вигляді, в якому він дійшов до нас, міг бути складений не раніше цього часу (якщо, звісно, етнонім не було додано ще пізніше)³⁷. Не суперечать цьому й інші приклади, в яких неодноразово згадуються ніяк не означені «варвари», «народи» (за припущенням Ф. Кюмона — сельджуки³⁸, що також веде до другої половини XI — початку XII ст.) і болгары³⁹. М.В. Бібіков обережно припустив, що в одному зі фрагментів трактату (τὰ ἄλλα τοῦ βόρρα καθ' Αἴμου ἔθνη) міститься натяк на війни Святослава⁴⁰. Позаяк на початку цього пасажу йдеться про землетрус (εἰ δὲ σεισμός γένηται⁴¹), цілком очевидно, що це пророцтво не має стосунку до війн Святослава, а походить з іншого часу — коли справді чимало бід візантійські автори пов'язували з великим землетрусом (25–26 жовтня 989 р.)⁴². У цьому випадку йдеться радше про нещасливу війну Василя II з болгарами, а точніше — узяття Самуїлом Веррої в 989 р.⁴³ Схоже, це не останнє віщування, котре відповідає фінальній чверті X ст. Для знаку Козерога у трактаті подається кілька передбачень про війни візантійського імператора. Із-поміж них є, на перший погляд, беззмістовне означення сто-

совно війни з κλῆρος ἐπὶ ἀνατολὰς ἔλθῃ⁴⁴. Із ким же буде воювати візантійський імператор? Тут варто згадати про одну з кон'єктур Ф. Кюмона до цього фрагмента: пропонуване ὁ Σκλῆρος замість κλῆρος⁴⁵. Якщо це міркування слушне, тоді пророцтво отримує свій зміст і вказує на громадянську війну у час імператора Василя II, зокрема його тривалий конфлікт із Вардою Скліром, котрий, власне, і діяв на «сході»⁴⁶.

Перечитуючи датуєчі ознаки цього трактату, цілком очевидним є те, що більшість фрагментів не піддаються ідентифікації. Однак важливо, що пам'ять про напади русів не було піддано забуттю наприкінці X ст. Мабуть уже тоді склалася основа цього астрологічного трактату, розбавлена сучасними йому історіями, а пізніше, імовірно наприкінці XI — на початку XII ст., текст набув того вигляду, в якому він дійшов до нас.

- 1 Lennart Rydén, "The Andreas Salos Apocalypse: Greek text, translation and commentary", *Dumbarton Oaks Papers* 28 (1974), 197–261; *The Life of St Andrew the Fool*, ed. Lennart Rydén (Uppsala, 1995), Vol. 1–2 [Acta Universitatis Upsaliensis. Studio Byzantina Upsaliensia 4:1/2], 270 (3932).
- 2 Lennart Rydén, "The Date of the Life of Andreas Salos", *Dumbarton Oaks Papers* 32 (1978), 129–155; *The Life of St Andrew the Fool*, ed. Lennart Rydén, Vol. 1, 41–56.
- 3 Cyril Mango, "The Life of St. Andrew the Fool Reconsidered", *Rivista di Studi Bizantini e Slavi* 2 [Miscellanea A. Pertusi II] (1982), 297–313, 309 (= Cyril Mango, *Byzantine and its Image* (London, 1984), VIII).
- 4 *The Life of St Andrew the Fool*, ed. Lennart Rydén, Vol. 1, 72–81.
- 5 Cyril Mango, "The Life of St. Andrew the Fool Reconsidered", 309.
- 6 Alexander Kazhdan, *A History of Byzantine Literature: 850–1000* (Athens, 1999), vol. 2, 193–200.
- 7 Cyril Mango, "The Life of St. Andrew the Fool Reconsidered", 309; John Wortley, "The Warrior-Emperor of the Andrew Salos Apocalypse", *Analecta Bollandiana* 88 (1970), 43–59.
- 8 Про вплив видінь Даниїла на апокаліпсис Андрія Юродивого див.: Lennart Rydén, "The Andreas Salos Apocalypse: Greek text, translation and commentary", 197–261; John Wortley, "The Warrior-Emperor of the Andrew Salos Apocalypse", 43–59.
- 9 Cyril Mango, "The Life of St. Andrew the Fool Reconsidered", 307.
- 10 Cyril Mango, "The Life of St. Andrew the Fool Reconsidered", 307.
- 11 *The Life of St Andrew the Fool*, ed. Lennart Rydén, Vol. 2, 260 (3817–3822), переклад, 261.
- 12 Cyril Mango, «The Life of St. Andrew the Fool Reconsidered», 306.
- 13 *The Life of St Andrew the Fool*, ed. Lennart Rydén, Vol. 1, 84–85.
- 14 *The Life of St Andrew the Fool*, ed. Lennart Rydén, Vol. 2, 260–261 (3821–3822).
- 15 *The Life of St Andrew the Fool*, ed. Lennart Rydén, Vol. 2, 261.
- 16 *The Life of St Andrew the Fool*, ed. Lennart Rydén, Vol. 1, 84–85.
- 17 *The Life of St Andrew the Fool*, ed. Lennart Rydén, Vol. 2, 260 (3817–3822),
- 18 Cyril Mango, «The Life of St. Andrew the Fool Reconsidered», 306.
- 19 Cyril Mango, «The Life of St. Andrew the Fool Reconsidered», 306.
- 20 Symeonis Magistri et Logothetae, *Chronicon*, ed. Staffan Wahlgren [CFHB, XLIV/1] (Berlin, New York, 2006), 335–336; Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. Hans Thurn [CFHB, 5] (Berlin, New York, 1973), 229.90–230.24; Theophanes Continuatus, *Chronographia*, ed. I. Bekkeri [CSHB] (Bonnae, 1838), 423.14–425.24; *Продолжение хроники Георгия Амартола по Ватиканскому списку*, Истрин В.М. Книги временные и образные Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование, словарь. Петроград, 1920. Т. 2, 60.28–29; Ps-Symeon, *Chronica*, ed. Bekker (Bonn, 1838), 746.12–16; 747.6–9; 747.15–23.
- 21 *The Life of Saint Basil the Younger. Critical Edition and Annotated Translation of the Moscow Version*, ed. and trans. by D. F. Sullivan, A.-M. Talbot, S. McGrath [Dumbarton Oaks Studies XLV] (Washington, Cambridge, MA, 2014), 314.16–23.
- 22 *The Life of St Andrew the Fool*, ed. Lennart Rydén, Vol. 2, 260–261 (3821–3822).
- 23 Cyril Mango, "The Life of St. Andrew the Fool Reconsidered", 306.
- 24 Symeonis Magistri et Logothetae, 337; *Продолжение Хроники Георгия Амартола по Ватиканскому списку*, 61–62; Theoph. Cont., 440–441.

- 25 Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem*, ed. C. B. Hase (Bonn, 1829), 107.
- 26 Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem*, ed. C. B. Hase, 108–110.
- 27 *Catalogue Codicum Astrologorum Graecorum*, ed. F. Cumont, F. Boll (Bruxelles, 1901), Bd. III. Codices Mediolanenses, 25–29.
- 28 Про тексти, приписувані імператорові Леву VI Мудрому, див.: *The Oracles of the Most Wise Emperor Leo and The Tale of the True Emperor (Amstelodamensis graecus VIE 8)*, ed. W.G. Brokkaar (Amsterdam, 2002). Також див. Paul Magdalino, *L'orthodoxie des astrologues: La science entre le dogme et la divination à Byzance (VIIe – XIVe siècle)* [Réalités Byzantines, 12] (Paris, 2006), 77–80.
- 29 Як приклад див.: Андреева М.А. Политический и общественный элемент в византийско-славянских гадательных книгах, *Byzantinoslavica 2* (1930), 47–73.
- 30 *Catalogue Codicum Astrologorum Graecorum*, ed. F. Cumont, F. Boll, 26.22–25. Виправлення Ф. Кюмона πᾶς στόλος на πᾶς δόλος.
- 31 *Catalogue Codicum Astrologorum Graecorum*, ed. F. Cumont, F. Boll, 26.
- 32 Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*. I. *Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker* (Leiden, 1983), 230–231.
- 33 Бибииков М.В. *Byzantinorossica. Свод византийских свидетельств о Руси*. Москва, 2004. Т. 1, 201–202.
- 34 Див.: *The Life of Saint Basil the Younger: Critical Edition and Annotated Translation of the Moscow Version*, 314–318. Також див. п. 20.
- 35 Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem*, ed. C. B. Hase, 106.3–16.
- 36 *Catalogue Codicum Astrologorum Graecorum*, ed. F. Cumont, F. Boll, 28.16–17.
- 37 Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*. II, 167–168.
- 38 *Catalogue Codicum Astrologorum Graecorum*, ed. F. Cumont, F. Boll, 28.4, 27.9.
- 39 *Catalogue Codicum Astrologorum Graecorum*, ed. F. Cumont, F. Boll, 29.21.
- 40 Бибииков М.В. *Byzantinorossica. Свод византийских свидетельств о Руси*, 201.
- 41 *Catalogue Codicum Astrologorum Graecorum*, ed. F. Cumont, F. Boll, 29.3–5: καὶ πορθήσῃσι καὶ ἐξολοθρεύσῃσι καὶ ἐμπρήσῃσι τὰ πάντα.
- 42 Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem*, ed. C. B. Hase, 175; *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae*, ed. H. Delehaye (Bruxelles, 1902), 166; Пападопуло-Керамевс А. К истории греческих этимологиков. *ЖМНП*. 1898. Ч. 319, № 9, 118–119.
- 43 Про взяття Верої болгарями див. Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem*, ed. C. B. Hase, X, 10.
- 44 *Catalogue Codicum Astrologorum Graecorum*, ed. F. Cumont, F. Boll, 28.19-21: τὸ γὰρ βασιλείου κράτος τῶν Ῥωμαίων διὰ μηχανῆς ἀπολείται, καὶ κληρὸς ἐπὶ ἀνατολᾶς ἔλθῃ, ὃς κατασχῆ τὸν τόπον.
- 45 *Catalogue Codicum Astrologorum Graecorum*, ed. F. Cumont, F. Boll, 28.
- 46 Про війну Василя II з Вардою Скліром див.: Catherine Holmes, *Basil II and the Governance of Empire (976–1025)* (Oxford, 2005), 241–298.

Олександр Филипчук

Чи знав князь Всеволод Ярославич п'ять мов?

Звичний образ Всеволода Ярославича — князь-поліглот. Таку характеристику йому дав син Володимир Мономах. У своєму *Повчанні* він ставив батька за приклад як людину, що сама, «сидячи вдома», вивчила п'ять мов:

Єгоже оумѣючи того не забываите доброго . а єгоже не оумѣючи а тому сѧ оучите . якоже бо вѣѣ мои дома сѣѧ . изумѣяше . є҃ . яззыкѣ . в томь бо чѣть есть ѿ инѣхъ земля¹.

Цей фрагмент *Повчання* завжди трактують у реалістичному ключі, як достовірну деталь. Уся дискусія зводиться до питання про те, які ж саме п'ять